

УДК 94(575.2) (04)

*Арзыбаев Тыныстан Кадырович,**т.и.к**Кыргыз Улуттук илимдер Академиясынын**Б. Джамгерчинов атындагы**Тарых, археология жана этнография**институтунун илимий кызматкери**Кыргызстан. Бишкек ш.**Арзыбаев Тыныстан Кадырович,**кандидат исторических наук**научный сотрудник института**Истории, археологии и этнографии**имени Б. Джамгерчинова НАН КР**Arzybaev Tynystan Kadyrovich,**Candidate of Historical Sciences**Institute Researcher**History, archeology and ethnography**named after B. Dzhamgerchinov NAS KR**Kyrgyzstan. Bishkek s.*

КЫРГЫЗДАРДЫН АЛТАЙ ЭЛДЕРИ МЕНЕН БОЛГОН

ЭТНОМАДАНИЙ БАЙЛАНЫШТАРЫ

Аннотация. Азыркы учурда дүйнөлүк глобалдашуу жараянынын натыйжасында көптөгөн элдер өздөрүнүн өзгөчөлүгүн, аймактык маданий айырмачылыктарын жоготуп жатышат. Мындай кырдаал дүйнөнүн көптөгөн аймактарында этностор, улуттар жана конфессиялар аралык өз ара мамилелерди алдыңкы орунга чыгарууда. Постсоветтик мейкиндиктеги республикалардын көз карандысыздыкка жетүүсү жана демократиялаштыруу процессинин күч алышы эл аралык мамилелерди татаалдантты жана Борбордук Азиянын геосаясий абалын өзгөрттү. Ошондуктан мындай түзүлгөн кырдаалда тигил же бул элдердин этносаясий жана маданий мамилелеринин тарыхынын өзгөчөлүктөрүн изилдөө окумуштуулардын алдында турган өтө маанилүү милдет болуп саналат. Элдердин өз ара мамилелеринин тарыхын изилдөө, бүгүнкү улуттук маселелер курчуп турган шартта абдан актуалдуу. Анткени акыркы учурда улутчулдук маанайда жарыяланган көптөгөн эмгектерде тарыхый процесс бурмаланып, кээ бир улуттардын же этностордун артыкчылыгы жасалма түрдө көбүртүлүп, кээде тигил же бул элдин тарыхтагы орду менен ролу максаттуу түрдө төмөндөтүлүп жатат.

Негизги сөздөр: конфедерация, этносаясат, маданий байланыштар, Борбордук Азия, түрк элдери.

ЭТНОКУЛЬТУРНЫЕ СВЯЗИ

КЫРГЫЗОВ С АЛТАЙСКИМ НАРОДОМ

Аннотация. В настоящее время в результате всемирной глобализации многие народы утрачивают свою идентичность и региональные культурные различия. Такая ситуация вы-

двигает на первый план межэтнические, национальные и межконфессиональные отношения во многих регионах мира. Независимость республик на постсоветском пространстве и усиление процесса демократизации осложнили международные отношения и изменили геополитическое положение Центральной Азии. Поэтому в такой ситуации изучение особенностей истории этнополитических и культурных отношений того или иного народа является очень важной задачей для ученых. Изучение истории взаимоотношений между народами весьма актуально в контексте актуальных сегодня национальных проблем. Потому что в последнее время многие работы, издаваемые в националистическом настроении, искажают исторический процесс, искусственно преувеличивают превосходство тех или иных наций или этносов, а иногда и целенаправленно принижают место и роль того или иного народа в истории.

Ключевые слова: конфедерация, этнополитика, культурные связи, Средняя Азия, тюркские народы.

ETHNOCULTURAL CONNECTION OF THE KYRGYZ WITH THE ALTAI PEOPLES

Abstract. As a result of the world globalization process in the modern world, many peoples are losing their specific features, regional cultural differences. This situation raises interethnic, interfaith relations to the forefront in most regions of the world. With the wave of democratization and independence, international relations have become complicated and the geopolitical picture in Central Asia has changed. In this regard, the study of the history of ethnopolitical and cultural relations of this or that nation is an overriding task facing scientists. Today, in the context of the aggravation of the national question, the study of the history of relations between peoples is very relevant, since many works have appeared in which the historical process is distorted in favor of nationalist aspirations, the exclusiveness of individual nations or ethnic groups is artificially promoted, and sometimes the role and place in the history of this or that people is deliberately underestimated.

Keywords: confederation, ethnopolitics, cultural relations, Central Asia, Turkic peoples.

Кыргыздардын Саян-Алтай элдеринин этникалык тарыхында, материалдык жана руханий маданиятында, лексикасындагы ээлеген негизги орду илимий адабияттарда бир кыйла деңгээлде чагылдырылып келет. Кыргыз этносунун тарыхый калыптануу баскычтарынын бир этабы жүргөн бул аймак илим адамдарын бир нече кылымдан бери кызыктырып келери маалым. Бүгүнкү хакастардын, тувалардын, карагастардын (тофаларлар), алтайлыктардын, шорлордун, Түндүк-Батыш Монголиянын этнографиялык топторунун этностук калыптануусунда кыргыздар башкы, чечүүчү ролго ээ болушкандыгын жазуу булактары, тарыхый-этнографиялык, элдик оозеки чыгармалардагы маалыматтар, этнонимдер, жер-суу ата-

лыштары, эн тамга белгилери чагылдырат. Макалада алтайлыктардын (өзгөчө, түштүк алтайлыктар) кыргыздар менен байланыштары иликтөөгө алынат.

Алтайлыктар тилдик, маданий-этникалык өзгөчөлүгү жагынан айырмачылыгы бар эки топко ажырашат. Түштүк алтайлыктар: теленгитер, алтай кижиси, төөлөстөр, майма кижилер (маймалар); түндүк алтайлыктар: тубалар (туба кижиси), челкандар (куу кижиси), куманди, шорлор (Потапов:1969,21-22). Түндүк жана түштүк алтайлыктардын этнографиялык өзгөчөлүктөрү Саян-Алтайдын бир топ айырмаланган материалдык жана табигый географиялык шарттарында калыптанган. Түштүк алтай-

лыктардын этнографиялык өзгөчөлүгү, жашоо шарты көчмөн жана жарым көчмөн турмушка ыңгайлашса, түндүк алтайлыктар турмуш шарты көп кылымдар бою жөө жүрүп аңчылык жасоого, балыкчылык, кетмен дыйканчылыгы, жыйноочулук турмушка калыптанып калышкан. Алтайлыктардын эки тобунун ортосунда үй жана анын жасалгаларында, кийим-кечесинде, элдик оозеки чыгармачылыгында, көркөм өнөрүндө, адептеринде, каада-салттарында, диний ишенимдеринде бүгүнкү күнү да кескин айырмачылыктар сакталып келет (Потапов:1969,19). Мындан сырткары, бул эки этнографиялык топтордо антропологиялык жактан айрым өзгөчөлүктөр бар экендиги илимде белгилүү.

Этникалык аталыштардагы, уруулук эн тамга белгилериндеги, материалдык жана руханий маданияттын үлгүлөрүндөгү параллелдер, элдик уламыш, санжыра жана жомоктордогу маалыматтар, жер-суу аттары ж.б. окшоштуктар кыргыздар жана алтайлыктардын түпкү тарыхый теги жалпы экендигин айгинелейт. Соңку жарым кылымда жүргүзүлгөн археологиялык иликтөөлөр Алтай, Теңиртоо жана Памир-Алайды мекендеген уруулардын тарыхы, маданий-этникалык алакалары коло доорунан эле башталып, кийинчерээк скиф (сак) доорунда да (б.з.ч. VII-II кк.) улангандыгын далилдеп койду. Андан соңку доорлордо Алтай жана Теңиртоо аймактары бир мамлекеттик түзүлүштөрдүн (Түрк каганаты) курамына киргени төгүн эмес (Абрамзон:1960, 3).

Кыргыздардын Саян-Алтай аймагын байырлаган уруулар, элдер менен болгон түз этникалык алакалары б.з. VI к. чектеринде, өзгөчө Кыргыз каганатынын үстөмдүк кылган мезгилдеринде тыгыз жүргөн. Саян-Алтай элдеринде айтылып келген байыркы болмуштар менен санжыраларда кыргыздар ушул аймактардын түптүү (автохтондуу) калкы катары каралат (Бутанаев 1990, 67). Д.Г.Савинов энесайлык кыргыздардын маданиятынын Алтай жана Чыгыш Казакстандагы локалдуу вари-

анттары теңир тоолук кыргыздардын (5 варианттын ичинен) тарыхый маданиятына олуттуу тасирин тийгизгендигин белгилейт (Мокеев:1996,210).С.М.Абрамзон өз кезегинде кыргыздардын этникалык курамындагы Борбордук Азиялык (Саян-Алтай) компоненттердин ролуна өзгөчө баа берген (Абрамзон:1990,с.62-64).

Борбордук Азияда (Түштүк Сибир, Монголиянын аймактары) VI к. XIII к. 30-ж. чейин, өзгөчө 840-ж. белгилүү тарыхый окуялардан соң кыргыздар аталган аймактардын саясий-социалдык турмушунда, этникалык-маданий процесстерде негизги ролду ойной башташкан. Буга бүгүнкү тува, алтайлыктар, шор, хакас, монгол ж.б. курамдарынан кездешкен «кыргыз» этнонимдери далил боло алары шексиз. Мындан сырткары, бул кенен аймактан байыркы кыргыздар калтырган таш бетиндеги жазуулар, көптөгөн санжыра-уламыштар, жер-суу аттары бул маалыматтарды бекемдейт.

Кыргызтаануудагы ургалдуу маселелерден болуп келген кыргыз-алтай тарыхый-этникалык, маданий алакалары В.В.Радлов, Н. А.Аристов, В.В.Бартольд, С.М.Абрамзон, Н.А.Баскаков: (1962, 1985), Л.П.Потапов, И.Б.Молдобаев, С.Алымкулова өндүү тарыхчы-этнографтардын эмгектеринде чагылдырылат. П.Берков, Т.Абдракунов, Р.З. Кыдырбаева, Э.А.Абдылдаев ж.б. «Алып-Манаш» жана «Манас», «Эр Төштүк» жана «Маадай-Кара» эпосторуна салыштырмалуу иликтөөлөрдү жүргүзүшкөн. Эпостордун архаикалык катмары Борбордук Азиянын аймактары менен терең байланышкан жана дал ушул аймактарда кыргыз эпосунун негизи калыптана баштаган. П.Н.Берков «Манас» эпосун алтай эпосунун соңку мезгилдеги өнүгүшү, анын уландысы катары караган. Бул маселеде кыргызтаануучу И.Б.Молдобаевдин изилдөөлөрүн, илимий тыянактарын белгилей кетүү абзел. Автор өз изилдөөлөрүндө көтөрүлгөн маселени чечүүдө, аны жаңы сапаттык деңгээлде иликтөөдө эпостогу өтө кенен, бай тары-

хый-этнографиялык маалыматтарга таянат. Автордун «Манас» эпосунун маалыматтарына таянган иликтөөлөрү кыргыз-алтай, жалпы эле Түштүк Сибир жана Монголиянын этникалык чөйрөсү менен болгон тарыхый жалпылыктарды, алакаларды аныктоодо оригиналдуу булак болуп калат. Эпостун толук варианттарында Жакып кырк үйлүү кыргыз менен Алтайга, калмактардын жерине сүрүлүп, ошол жерде Манас төрөлүп, чоңойгондугу өзүнчө салттык окуя болуп баяндалат. Ошондой эле «Чоң казат» (Чоң чабуул) сыяктуу негизги согуштук окуяда калмактарга каршы уруштар Алтай чөйрөсүндө өткөндүгүн байкоого болот. Эпостун тексттеринин мазмунунан Алтай мурда калмактардын мекени (Жунгария) болгондугу тууралуу айтылып жаткандыгын көрүүгө болот. Тарыхый жактан алганда, XIII к. I жарымында ойрот уруулары Алтай-Кангай (Батыш Монголия) тоолорунун этектериндеги аймактарга ооп келип, кыргыздардын чыгыш жагындагы коңшусу болуп калат (Молдобаев И.Б.//«Манас». Энциклопедия. Т. I, 1995, 86-87). Эпостон төмөндөгүдөй саптарды кездештирүүгө болот:

...Алтайда арбын кыргыз деп,
Карап калган жылкыны,
Кагып-согуп айда деп,-...
...Алтайдан келген кыргыз деп,
Каңгайдан келген качкын деп,
Асыла берип атаке,
Калбагын тактан айрылып...

(«Манас», II китеп, 1988, 128, 166).

Алтай аймагы эпосто Жакыптын адашып жашап турган жери катары да кеңири айтылат. Эпосто чагылдырылган конкреттүү топонимдер боюнча Жакыптын жердеген конуштары Теңир-Тоонун чыгыш бөлүгүндөгү аймактар экендиги ачык берилген... (Манас. Энциклопедия. Т. I, 87). С.Исаев жана Ж.К.Сыдыковдор эпостогу 840 топонимдерге иликтөө жүргүзүшүп, Алтай – 153, Букар – 248, Бээжин – 934, Кең-Кол – 142, Талаа – 653, Каңгай – 27, Иле –

22, Кең-Өзөн – 14, Лоп – 14, Кашкар – 36 ирет эскерилерин жазышат (Исаев., Сыдыков 1995, 24). Фольклорчу Т.Абдракунов эпостогу Бээжин жана Каңгай топонимдеринин негизинде кыргыз урууларынын локалдашуусу, дастандагы негизги тарыхый окуялар жөнүндө өзүнүн жүйөлүү пикирин айтып келери маалым (Абдракунов:1988, 638-640).

Эпосто Манастын туулган жери тууралуу:

Адамдын жетпес дабаасы,
Алтайдын Салкын-Суунда
Анда туулган неме дейт,
Кыргыздын кыраан Манасы.
Эртиштын суун жердеген,
Эрегишкен адамдар
Эгерде аны жеңбеген...
...Өзү Алтайда туулду,
Билсең кадыр түн келди.
Бул Алтайдын түзүнө
Чоң кемеге оюлсун,
Уй менен төөң союлсун,
Калбай баары тоюнсун»

– деген саптар айтылат («Манас». Энциклопедия, Т. I. 87).

Алтайлыктардын «Алып-Манашы» жөнүндө П.Н.Берков мындайча жазат: «...Алып-Манаштын сюжети (Кыргыз-хандын кызы Күмүжек-Аруу жана анын теги жөнүндө) солярдуу-мифологиялык мүнөзгө ээ болгон алтайлык кыргыздардын дастанын кандайдыр денгээлде чагылдырат. Кыргыздар Теңир-Тоого журт которгондо ж.б. тарыхый шарттарда бул сюжет мифологиядан эпикага, кийинчерээк тарыхый окуяга өсүп чыккан. Алтайдагы «Алып-Манаш» Манас баатыр жөнүндөгү байыркы сюжетинин өнүгүүсүнүн экинчи этабы болуусу мүмкүн» (Берков 1961, 250). «Алып-Манаштагы» эскерилген Кыргыз-хан XVII к. чейин жашаган, түндүк алтайлыктарга салык салган, салык жыйнаган кыргыздар жөнүндөгү эстелик болуп саналат. Кыргыз княздары алтайлыктарды өздөрүнүн кыштымдары (түбөлүк салык төлөөчүлөрү) катары билешкен (Потапов:1969, 120).

Кыргыздардын жана алтайлыктардын ата-бабаларынын маданий-этникалык алакалары Кыргыз каганаты саясий аренага чыга баштаган мезгилден тарта күч ала баштайт. Археологиялык маалыматтар боюнча кыргыз маданиятынын алтайлык варианты болжол менен Тоолуу Алтайдын аймагы менен дал келет. Түндүк тараптан кыргыздар жана кимактардын чек арасы бүгүнкү Тоолуу Алтайдын түндүк тоо кыркалары аркылуу өткөн (Мокеев:1996, 214).

Тоолуу Алтайда Энесай кыргыздарына таандык археологиялык эстеликтер бир топ санда учурайт. Алар түзүлүшү жагынан Хакас-Минусин ойдуңундагы чаатастарды элестетет. Бул жерде кыргыздар түрк-телелер (төөлөс) менен өз ара этникалык-маданий алакада болушканы анык. Мөндүр-Соккондогу (Тоолуу Алтай) руникалык жазууда: «ал түрк»..., ал эми башка бир жазууларда: «Менин улуу агам..., баатыр жана атактуу кыргыз» деген маалыматтар бар (Баскаков 1966,80-81;Савинов:1984, 93). Тоолуу Алтайдын батышынан (Карабөлих көрүстөнү) өрттөп көмүү салты менен коюлган кыргыз жоокеринин көрүстөнү табылган. Бул эстелик кыргыз жапырыгынын (IX-X кк.) мезгилине таандык (Савинов:1984, 93).

Б.Е.Кумеков жана К.Цеглединин тыянактарында Гардизинин кимак, тогуз-огуздар жөнүндөгү жазган маалыматтары VIII-IX кк. таандык. Гардизи: «Теги славяндардан чыккан кыргыздардын башчысы кимак жана тогуз огуздар жашаган бир аймакка келип туруп калды; тогуз-огуздардын ханы өз эли менен чырлашып кеткенде, огуздар анын (кыргыздын) бийлигине өтө башташты; ал баарына калыс, ырайым мамиле жасагандыктан, эл бүтүндөй анын тарабына өтүп кетишти...; автор жыйылган көп элге Кыргыз деген ат ыйгарылганын жазат. Бул архаикалык уламыш катары жазылганы менен, анын булак катары мааниси бар (Мокеев:1996, 211).

Кубаттуу жана көп сандуу теле жана тугюлардын тукумдары болгон IX-X кк.

алтайлык түрктөр кыргыздардын мамлекетинин курамына киришти. Бул аймакта кыргыздар болгондугун руникалык жазуулардагы маалыматтар да ырастайт. Изилдөөчүлөрдүн пикирлеринде Алтай аймагына кыргыздардын айрым бөлүктөрү IX к. чоң саясий күчкө ээ боло элекке чейин эле көчүп келүүлөрү мүмкүн. Мөндүр-Соккон деген жердеги жазуу эстелиги курман болгон кыргыз аскер башчысына, кагандын кеңешчисине арналып курулган (Караев., Кожобеков:1989, 49-50). Д.Г.Савинов өзүнүн акыркы иликтөөлөрүндө энесайлык кыргыздардын Түштүк Сибирдеги жана Чыгыш Казакстандагы калтырган эстеликтери Чыгыш Теңиртоого чукул жерлерден табылып жаткан эстеликтер менен толук дал келерине токтолот (Савинов: 1978, 213). Байыркы кыргыз жазуу эстеликтеринин таралуу аралы соңку мезгилдердеги иликтөөлөрдүн жыйынтыктары аркылуу да кеңейип жатат.

Кыргыздар көп сандуу, согушчан эл болушкан; хакастарда «хыргыстың хыргычы» - «кыргыз каармандыгы», калмактарда («хэргс») кыргыздар «каардуу», «жалдуу» деген кошумча ат менен белгилүү болушкан». Саян-Алтайдын тоолуу-токойлуу аймагын мекен кылышкан түндүк алтайлыктар (шорлор, чулумдар, куманды, челкандар, тубаларлар), энесайлык кыргыздардын мурдагы кыштымдары түндүктөгү жашаган көчмөн-кыргыздардын катаал чабуулдарын бүгүнкү мезгилде да эскерешет (Бутанаев:1989, 69). Түндүк алтайлыктардын фольклорунда кыргыздар басып алуучулар катары баяндалат. Кыргыздар бир жолу Лебедь (Куу) дарыясынын өрөөнүнүн жашоочуларына кол салышып, баарын кырып салышат. Бул элден үч гана бир туугандар: Күзөн, Шалганныг, Шакшылыг аман калышат. Бул балдардан бүгүнкү челкан жана тубаларлардын уруктары тарайт (караңыз: Бутанаев:1989, 69-70).

Кыргыздардын Түштүк Сибир элдерине үстөмдүгү шаман мифологиясында да чагылдырылат. Түндүк алтайлыктардын (челкан, тубаларлар, куманды) түшүнүгүндө

көк асман (Көк Теңир) ээси Ульгендин тогуз уулунун бири Кыргыз-хан деп аталган. Ал адамдардын үстүнөн башкы казылык милдетти аткарат имиш. Ал эми Тува шамандарынын эң күчтүү жана абройлуу колдоочу духтарынын бири «Кыргыз-ээрен» деп аталары жалпыга маалым (Монгуш Кенин Лопсан 1987,72). Түштүк-Сибирдин элдеринин уламыштарында кыргыздардын Алтайдан түштүккө көчүп өтүшкөндүктөрү, айрым элдерде жаратылыш кырсыгынан – топон суудан курман болушкандыктары баяндалат (Бутанаев 1988, 70-71; Молдобаев:1995, 128-129).

Кыргыздардын Саян-Алтайды калтырып кетишкени жөнүндө сюжет элдик уламыштарда да чагылдырылат. Теленгиттердин фольклорунда кыргыздар Түштүк Алтайдын эң байыркы жашоочулары катары баяндалган. Талаа жерлерине кыргыздар арык казышып, суу алып чыгышат. Чыга баштаган дарактарды жердин мүйүзү катары түшүнүшүп, бир эле түндө Алтайдан түштүккө карай көчүп өтүшүптүр (Бутанаев:1988, 72). Дал ушундай сюжеттеги кыргыздар тууралуу уламыштар шорлордо, хакастарда, чулумдарда сакталып келери маалым. Кызыктуусу, шорлор жана түндүк алтайлыктар, челкандар хакастарды азыр да «кыргыздар» деп аташары белгилүү. «Илгери өткөн замандарда кыргыздар алтайлыктар менен чогуу жашашып, бир хандыкты түзүшкөн. Болжол менен алганда, мындан 300 жыл мурда тынымсыз согуштардан, түркүн кырсыктардан колунда бар адамдар көчө башташыптыр. Бөлүнүп көчүп кеткендер кыргыздар эле. Минерге аты жок, көчө албай тоодо жашап калгандар алтайлыктардын элдик санжырасы боюнча «алтайлыктар» деп аталып калышыптыр» (Молдобаев:1995, 130).

Кыргыздардын жана алтайлыктардын өтө чиеленген этникалык-маданий алакаларынын акыркылардын курамындагы «кыргыз» этноними да чагылдырат. Бул энесайлык кыргыздардын алтайлыктардын этногенезине өтө активдүү катышкандыгын далилдейт

(Потапов:1953,49). Уруу-урук, эл аталыштарындагы параллелдүүлүктөр жөнүндө түрколог Н.А.Баскаков: «...майда жана ири уруулардын аталыштары тууганчылык жакындыктын объективдүү белгилери болуп эсептелет» – деп жазат (Баскаков:1985,37). Ушул топтогу тилдердин (тилдердин генеалогиялык жиктелүүсүндөгү кыргыз-кыпчак тобу жөнүндө) өзүнүн субстраты катары үлгүлөрү биздин күнгө чейин келип жеткен байыркы кыргыздардын Энесайдагы жазуу эстеликтеринде чагылдырылган диалектилер мисал боло алат (Баскаков:1962, 294).

Тектеш эки элдин курамындагы этникалык аталыштарга назар салганыбызда алардын басымдуу бөлүгүнүн байыркы түрк жана ага чейинки мезгилдерде (доорлордо) пайда болгондугу байкалат. Кыргыздардын жана алтайлыктардын курамындагы кыргыз, кыпчак, дөөлөс (төөлөс), тогуз, татар, азык, төрдөш, этнонимдери Орхон-Энесайдагы руникалык жазма эстеликтеринде өз алдынча уруулар, уруулук бирикмелер катары чагылдырылат. Аталган байыркы уруулар жана элдер кыргыздардын жана алтайлыктардын курамына этнокомпоненттер катары жуурулушту. Этнонимиялык параллелдүүлүктөр С.М.Абрамзондун (1960,1-17;1990,62-64), И.Б. Молдобаевдердин (1995,111-133; 2003,11-22 ж.б.) иликтөөлөрүндө кенен чагылдырылган.

Түштүк алтайлыктардын жана кыргыздардын курамындагы «мундуз» этноними эки элдин тарыхый жалпылыгын реалдуу түрдө чагылдырылат (Потапов 1953, 146). Аталган элдердин ири уруулук аталыштарында гана эмес, майда этникалык аталыштардагы параллелдер илимий негиздүү мааниге ээ (Абрамзон 1960, 3). Мисалы, кыргыздын мундуз уруусундагы коткор мундуз, зулум мундуз этнонимдери алтайлыктардагы «коткор мундус», «чулум мундус» урук аттары менен параллелдүүлүктөрү аныкталды. Төрдөш, коткор мундус, зулум мундус, көгөл (көк) найман, улаан, таздар, чакшылык, кабели (бугу) – кобалы, кебек, көбөк, тогуз (багыш) ж.б.у.с. бир катар эт-

нонимдер эки элдин гана уруулук курамдарынан кездешет. «Манас» эпосунда кыргыз жана алтайлыктардын курамына жуурулушкан найман, (калың найман, орчун найман), дөөлөс, кыпчак ж.б. ири уруулар жөнүндө маалыматтар бар (Молдобаев:1995, 112).

Белгилүү алым В.И.Вербицкий мундуз жана төөлөс урууларын (алт. сөөк) теги жөнүндө төмөндөгүдөй уламышты жазып алган: «Чоң согуштан кийин кырылган элден бир гана кыз аман калат. Ал кыз жамгыр жаап өткөндөн соң, мөндүр менен чогуу жаткан эки данды жеп коет. Ошондон боюна бүткөн кыз адамдар жашаган жерди таап, көз жарат, аларга Мундус деп ат коет. Кийинчерээк турмушка чыккан кыз дагы бир эркек бала төрөйт. Үч бир тууган эр жетип, менчикти бөлө турган мезгил келип жетет. Энчи бөлүшкөндө бир төө ашып калат экен. Эң кенжеси: «төөнү кайтарып, баккан мен болсом, эмне үчүн аны мага бербейсиңер!» - дегенде, атасы: «сенин тукумуң Төөлөс аталсын!» - деп айтат. Ашыкча кой сураган ортончу уулу «Кочкор Мундус» деген ат алат. Үчүнчү бир тууганы: «Атаке! Мага сенин батаң эле керек, мен ошого ырамын!» дегенде. Атасы: «сен чыныгы Мундус бол, жолуң шыдыр жолдошуң кыдыр болсун!» - деп айтыптыр. Мундус жана төөлөстөр мөндүрдүн, чагылгандын жана жамгырдын ээсине курмандык чалып турушат (Вербицкий:1893, 163-164). Кыргыз санжыраларында төөлөс, мундуз, найман, кыпчактар эң байыркы уруулар катары баяндалат (А.Тургунбаев, уруусу мундуз, Жалал-Абад облусу). Илимий экспедиция учурунда (2003-ж) Онгудай аймагындагы төөлөс, кыпчак, найман (майман) урууларынын өкүлдөрү жашаган айылдарда болуп, баалуу маалыматтарды жыйнадык.

Кыргыздардын жана алтайлыктардын (түштүк алтайлыктар) түрк тилдеринин генеологиялык классификациясындагы өзгөчөлөнгөн кыргыз-кыпчак тобуна кириши эки элдин этногенезиндеги кыпчак элементин чагылдырат. Буга мисал катары эки элдин курамындагы эң ири деп эсеп-

телген кыпчак уруулары далил боло алары шексиз. Этнонимдик параллелдер кыргыздардын жана алтайлыктардын түпкү жалпылыгын аныктайт. Бул жалпылыктар тилдик маалыматтар менен да бекемделет (Потапов:1952,27-30). Таанымал иликтөөчү Н.А.Баскаков XII-XIV кк. чектеринде типологиялык жана негизги өзгөчөлүгү жагынан кыргыз тили кыпчакташуу процессин башынан өткөргөн деген илимий тыянакты айтат (Баскаков 1962, 297). Кыргызтануучу А.Мокеев иликтөөлөрүндө кыргыздардын кимак-кыпчактар менен болгон мамилелерине өзгөчө маани берет (Мокеев:1996, 209-222).

Диний ишенимдерден да жалпылыктарды байкоого болот. В.В.Радлов XIX к. II жарымында (1862-ж) кыргыздардын арасында болуу менен бирге, аларга ислам дини толук тарай электигин, шаман динине, ата-бабалардын арбагына, жаратылыштын кубулуштарына көбүрөөк маани берилерин жазат. Кыргыздардын бугу уруусунун сыйынган тоолору Күңгүрөмө, Чолпон, (С.М.Абрамзондо – Чолпон-Ата), Алабашы-Ата ж.б. болгон (Радлов:1989, 348-349). Алтайлыктарда, хакас, тува, шорлордо тоо-ташка сыйынуу, обоо таштарды орнотуу, түлөө өткөрүп, курмандык чалуу, алардын диний-философиялык түшүнүктөрүндөгү өзгөчө ритуал болгон (караңыз: Потапов 1946, 143-160). Памир-Алай тоо кыркаларындагы ашууларда курулган обоо таштар, таш менен курчалган дөбөлөр кездешет. Ал жерлерден эчки-текенин, койдун ж.б. жаныбарлардын мүйүздөрүн, жерге сайылган союлдардан топоздун байланган куйруктарын, түрдүү кездемелерди учура-тууга болот. Бул ыйык тоолор үчүн атайын курмандык чалууларды туюнткан (Абрамзон 1990, 319). Бул байыркы диний салт бүгүнкү күндөргө чейин жашап келет.

Алтайлыктардын жана кыргыздардын тамак-аштарында, аны жасоо ыкмаларында, терминологиясында өтө көп аналогдор сакталып келет (Абрамзон: 1960, 7). Сүт, ун, эт азыктарынан тамак-аш жана суусундук-

тарды даярдоодо жалпы, бирдей ыкмалар колдонулган. Мисалы, быштак, айран, курут, сүзмө, каймак ж.б. (Алымкулова: 1999, 12). Кымыз эки элдин байыртадан даярдалып келген чыныгы элдик суусундугу болуп эсептелет. Тан династиясынын (VII-X кк.) жыл баяндары Саян-Алтай урууларында кымыз суусундук жана мас кылуучу ичмидик катары пайланышкандыгы баяндалат. Сыйлоо учурунда кымыз ичкен адамдар бирин-бири тике олтуруп алып ырдашкан (Бичурин: 1950, Т.I, 231). Кымыздан жасалган арак эки элде эзелтеден эле белгилүү. Алтайлыктарда өзгөчө сүтгөн (чеген) жасалган арак кеңири тараган (Потапов: 1953, 44). XX к. алтайлыктардын негизги суусундуктары кымыз, чеген, сүтгөн жасалган арак жөнүндө В.И.Вербицкийдин жазган маалыматтары бар (Вербицкий: 1893, 30-32). В.В.Радлов да алтайлыктардын жашоо образы, тамак-ашы, каада-салты боюнча өтө кызыктуу төмөнкүдөй маалыматтарды жазат: «кыргыздардын укмуштуудай даамдуу даярдалган кымызынан соң, алтайлыктардын чегенин иче албай койдум» (Радлов: 1989, 163).

Адабияттар

1. *Абдракунов Т.* Бабалардан калган сөз. -Фрунзе, «Илим», 1990.
2. *Абрамзон С.М.* Киргизы и их этногенетические и историко-культурные связи. -Фрунзе, «Илим», 1990.
3. *Абрамзон С.М.* К семантике киргизских этнонимов// СЭ. -№3, 1946.
4. *Абрамзон С.М.* Этногенетические связи кыргызов с народами Алтая//XXV Междун. Конгр. востоковедов. Доклад делегации СССР (отд. оттиск). -М., 1960.
5. *Айтбаев М.Т.* Пища киргизов в XIX и начале XX вв// Известия АН Кирг.ССР. Серия общественных наук. Т.V. -Вып.I. 1963.
6. *Алымкулова С.К.* Кыргызско-алтайские этнокультурные связи. Автореф. канд. дис..., - Б., 1999.
7. *Баскаков Н.А.* Введение в изучение тюркских языков. -М.: «Наука», 1962.
8. *Баскаков Н.А.* Этнонимы алтайцев, киргизов, тувинцев и хакасов как источник этногенетических связей этих народов между собой// Ономастика Киргизии. -Вып.I.-Фрунзе, «Илим», 1985.
9. *Бичурин Н.Я.* (Иакинф). Собрание сведений о народах, обитавших в Средней Азии в древние времена. Т.I-III.-М.-Л.: 1950.
10. *Берков Т.Н.* Алтайский эпос и «Манас»// Киргизский героический эпос. -М.: «Наука», 1961.

Кыргыздардын жана алтайлыктардын сүт азыктарынан башка эң негизги тамагы жылкынын эти болгондугу маалым. Кыргыздарда койдун, жылкынын, уйдун эти өзгөчө бааланган (Айтбаев: 1963, 16-17). Эт азыктары эки элдин рационунда сезондук мүнөзгө ээ болгон. Эт өзгөчө күзүндө жана кышында тамак-ашка көп колдонулган. Эт азыктарынан тамак-аш даярдоо ыкмаларында да жалпылыктар кездешери илимий адабияттарда чагылдырылып келет (Радлов 1989, 162-164; Потапов 1953, 55-59; Абрамзон 1960, 7-8; 1990, 157-652; Айтбаев 1963, 16-20, Сатлаев 1974, 5-169; Алымкулова 1999, 12 ж.б.).

Дан азыктарынан (буудай, таруу ж.б.) да түрдүү тамак-аш даярдалган. Кыргыздарда жана алтайлыктарда ун азыктарынан нан, көмөч нан, боорсок, катырма (чокто даярдалган нан), көжө, талкан, көмкөрмө, кесме ж.б.у.с. тамак-аштар белгилүү болгон (Айтбаев 1963, 20-21; Потапов 1953, 59-62; Абрамзон 1990, 154-155). Диний-философиялык ж.б. руханий жана материалдык маданиятындагы этникалык маданий алакалар атайын иликтөөлөргө арзыйт.

11. *Бутанаев В.Я.* Этническая история хакасов XVII-XIX вв. -М.: 1990.
12. *Бутанаев В.Я.* Историческая судьба енисейских киргизов по данным фольклора народов Южной Сибири//ВЭИКН. - Фрунзе, «Илим», 1989.
13. *Караев О.К.* Исследователи о взаимоотношении енисейских и тяншанских киргизов// ВЭИКН.-Фрунзе,1983.
14. *Караев О.К.* Народы Центральной Азии и государство Караханидов// Историческо-культурные связи народов Центральной Азии.-Улан-Уде, 1983.
15. *Караев О.К., Кожобеков М.Ч.* О переселении енисейских киргизов на Тянь-Шань//ВЭИКН. –Фрунзе, 1989.
16. *Каратаев О.К.* Кыргыздардын этномаданий байланыштарынын тарыхынан. –Б.: «Бийиктик», 2003.
17. *Каратаев О.К.* Кыргыз этнонимдер сөздүгү.–Б.: КТМУ, 2003.
18. *Исаев Д., Сыдыков Ж.К.* “Манас” эпосундагы жер-суу аттары жөнүндө //Эхо науки. Известия НАН КР.- № 2. -Б.: 1995.
19. *Мокеев А.И.* О локализации алтайских киргизов в IX-XIV вв. //Этногенетические и этнокультурные процессы в древности и средневековье в Центральной Азии. -Бишкек, 1998.
20. *Молдобаев И.Б.* “Манас”- историко-культурный памятник киргизов. – Бишкек, 1995.
21. *Молдобаев И.Б.* Этническая и культурная общность киргизов с народами Саяно-Алтая//ВЭИКН.-Фрунзе,«Илим», 1989.
22. *Молдобаев И.Б.* Этнокультурные связи киргизов в средневековье. -Б.: 2003.
23. *Монгуш Кенин Лопсан.* Алгышы тувинских шаманов. Тува хамнарының алгыштары. -Кызыл, 1989.
24. *Потапов Л.П.* Очерки по истории алтайцев, -Новосибирск, «Наука»,1948.
25. *Потапов Л.П.* Этнический состав и происхождение алтайцев. Историко- этнографический очерк. -М.: «Наука», 1969.
26. *Потапов Л.П.* Очерки этногенеза южных алтайцев//СЭ. -№3, 1952.
27. *Потапов Л.П.* Этноним “теле” и алтайцы// Тюркологический сб. к 60-летию А.Н. Кононова. М., 1966.
28. *Радлов В.В.* Из Сибири. Страницы дневника. -М., 1989.
29. *Савинов Д.Г.* Народы Южной Сибири в древнетюркскую эпоху.-Л.: «Наука» 1984.
30. *Савинов Д.Г.* Этнокультурные связи Саяно-Алтая в древнетюркское время//ТС. 1972. - М., 1973.